

EL GRUP ESCOLAR LLUÍS VIVES DE BARCELONA. LES REPRESENTACIONS INFANTILS DE LA GUERRA CIVIL COM A EXPRESSIÓ DE VALORS.

Isabel Carrillo Flores i Eulàlia Collelldemont Pujadas
Universitat de Vic

Resum

En aquest text analitzem la importància de la recuperació de la memòria històrica i del patrimoni dels *Grups Escolars* que, com el *Grup Escolar Lluís Vives*, van ser l'expressió de la voluntat de la Generalitat de Catalunya per construir escoles noves i unificades, del seu esforç per assolir l'equitat educativa i garantir la vivència de l'escola a tots els infants.

En el context polític de la Guerra Civil, el *Grup Escolar Lluís Vives* es projectava d'acord amb el republicanisme pedagògic que defensava una educació global oberta a l'entorn i potenciadora d'experiències ètiques. Del fons documental que es conserva, els dibuixos són una font per comprendre les percepcions dels infants sobre la vida quotidiana a Barcelona dels anys de la guerra, i també l'experiència dels valors viscuts o projectats.

Paraules clau: Patrimoni educatiu, grups escolars, dibuixos infantils, guerra civil, valors.

Resumen

En este texto analizamos la importancia de la recuperación de la memoria histórica y del patrimonio educativo de los *Grupos Escolares* que, como el *Grupo Escolar Lluís Vives*, fueron expresión de la voluntad de la Generalitat de Catalunya para construir escuelas nuevas y unificadas, de su esfuerzo para llegar a una equidad educativa y garantizar la vivencia de la escuela.

En el contexto político de la guerra, el *Grupo Escolar Lluís Vives* se proyectó de acuerdo con el republicanismo pedagógico que defendía una educación global abierta al entorno y potenciadora de experiencias éticas. Del fondo documental que se conserva, los dibujos son una fuente para comprender las percepciones de los niños y las niñas sobre la vida cotidiana en la Barcelona de los años de la guerra, así como la experiencia de los valores vividos o proyectados.

Palabras clave: Patrimonio educativo, grupos escolares, dibujos infantiles, guerra civil, valores

Abstract

In this paper we analyze the importance of the recovery of historical memory and of the educational heritage of the *Grupos Escolares* which were built during the Second Spanish Republic. These schools, like the *Grup Escolar Lluís Vives*, were the

expression of the willingness of the Generalitat de Catalunya to build new schools, of its efforts to promote educational equality and to respond to the need for schooling.

The *Grup Escolar Lluís Vives* followed the pedagogical republicanism that supports global education open to different contexts and focused on ethical education. The children's drawings provide insight into how they understood and perceived daily life in Barcelona during the Civil War and into their experience with practiced and projected values.

Key words: Historical memory, "Grups Escolars" elementary school, civil war, values

1. Apunts introductoris sobre el valor de la memòria pedagògica

El contingut d'aquest escrit es justifica per la necessitat d'avançar en les investigacions que tenen com a objecte la recuperació de la memòria pedagògica i l'estudi del patrimoni educatiu amb la finalitat de contribuir a reescriure la història en plural, oferint elements complementaris sobre la realitat política i ètica, cultural i social de l'educació.

El valor de la memòria ha estat defensat des de diferents àmbits, tant des dels organismes oficials com des dels diferents grups de pressió de signe divers. Així, per exemple, la UNESCO, a través del programa Memòria del Món creat l'any 1992,¹ estableix que el patrimoni documental mundial és de tothom i ha de ser preservat, protegit i accessible de manera permanent i sense obstacles en l'àmbit universal. En conseqüència, les diferents iniciatives i accions del programa busquen una major consciència arreu del món de l'existència i la importància del patrimoni documental, ja que consideren que la preservació, la difusió no únicament local sinó mundial, així com l'accés sense barreres, contribueixen a la seva valoració i coneixement i a la sensibilització de la ciutadania.²

1. Per a més informació: <http://www.unesco.org/new/es/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/homepage/>. [Darrera data de consulta: 4 de maig de 2012]

2. En el nostre context, ja hi ha diferents veus que parlen de les conseqüències en el present de l'oblit del passat i denuncien «la tergiversació» de la història recent del nostre país, especialment la de la Segona República, com també de la Guerra Civil i la dictadura que es va instaurar. Per a Navarro, per exemple, la Segona República va significar un intent profund de modernització de les estructures socials opressores, un inici de grans reformes econòmiques, una voluntat de democràcia que va afectar els interessos corporatius (terratinents, grups empresarials, banca, Església, exèrcit...), i que es va respondre amb un cop d'Estat que va interrompre el procés modernitzador i

Les accions iniciades arreu del món en les darreres dècades del segle vint en defensa dels drets humans i la memòria han tingut la seva plasmació en la creació d'espais museístics que, entre les seves funcions, incorporen la de ser veu i testimoni dels silencis històrics. Per al nostre estudi són d'un interès especial les accions museístiques i altres iniciatives que a través d'exposicions permanents i temporals visibilitzen l'opressió de les dictadures, les exclusions i les conseqüències dels conflictes armats viscuts i expressats per la infància a través de les seves creacions.

Com a exemples, esmentem la col·lecció de 4.500 dibuixos sobre l'holocaust i els esdeveniments de Terezín –camp de concentració instal·lat als afores de Praga– rescatats per Friedl Dicker Brandeis.³ L'exposició, organitzada per les associacions Vérité et Justice i Solidarité Kosovo, amb el títol «Visions de guerre, regards d'enfants», mostra 50 dibuixos que descriuen els efectes de la guerra, la independència i la persecució posterior de la minoria sèrbia de Kosobo i Metohija.⁴ També l'exposició «Infancia y Guerra. Donde las ballenas vuelan entre las nubes», un projecte de l'associació Cau d'Infants que mostra unes 100 creacions –dibuixos, poesies, relats– de nenes i nens víctimes del maltractament i dels conflictes armats en països com el Sudan, Etiòpia, Somàlia, Palestina, Colòmbia, Espanya...⁵ També el projecte Reescribamos el Futuro de Save the Children, que reuneix un conjunt de dibuixos d'infants que han viscut directament la guerra.⁶ En la mateixa

va imposar un gran retard econòmic, social, polític i cultural al país. I això va provocar danys en el benestar de la gran majoria de la ciutadania. Anys més tard, i amb una transició «inmodèlica», amb un gran domini de les forces conservadores controlant l'Estat i els mitjans d'informació, juntament amb una gran debilitat dels sectors d'esquerres, es va anar definint, en paraules de Navarro, «una democràcia incompleta que se basó en la amnistia y la amnesia», fet que explica el gran desequilibri existent en la recuperació de la memòria històrica (NAVARRO, Vicenç. *El subdesarrollo social de España. Causas y consecuencias*. Barcelona: Anagrama, 2006, pàg. 150-178).

3. Fons i documentació consultable a: <http://www.jewishmuseum.cz/en/afdb.htm>; www.pamatnik-terezin.cz. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

4. Fons i documentació consultable a: <http://www.solidarite-kosovo.org/fr/agenda/11/Visions-de-guerre-regards-d-enfants>. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

5. Fons i documentació consultable a: <http://www.uv.es/cultura/c/docs/expinfanci-aiguerra10cast.htm>. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

6. Fons i documentació consultable a: <http://www.savethechildren.es/reescribamoselfuturo/info.html>. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

línia tenim l'exposició «Impactados y estupefactos», que reuneix 76 dibuixos d'alumnes de l'escola de primària Al-Asail de Bagdad d'Iraq que expressen els seus sentiments envers els Estats Units.⁷ Un exemple d'exposició itinerant és «Testigos de papel: los conflictos armados dibujados», realitzada en el marc del programa Art i Pau de l'Escola de Cultura de Pau, una exposició que vol informar i sensibilitzar sobre la situació que viu la infància en països amb conflictes armats.⁸ I com a últim exemple no es pot deixar de mencionar la col·lecció de 1.172 dibuixos de la Biblioteca Nacional que es va difondre a través de l'exposició «A pesar de todo dibujan: la Guerra Civil vista por los niños», on es mostra els dibuixos infantils fets en temps de la guerra per nenes i nens que van ser evacuats a colònies allunyades dels fronts de lluita.⁹

Aquests projectes, de gran i de petit format, són alguns dels exemples que permeten identificar les mirades i les ideacions de la infància, el seu pensament, la seva manera de sentir i de fer en la vida diària. Per si mateixos, són veritables expressions del valor de la memòria pedagògica i del patrimoni educatiu que constitueixen les creacions infantils com a narradores de les altres històries, les silenciades o no explicades, però també de les narrades únicament per les veus adultes. El seu significat i rellevància deriven també del fet que nenes i nens són protagonistes en el procés de desvelar i escriure la memòria. Així, i com hem expressat en altres escrits, és per la seva dimensió axiològica que es pot afirmar que «...son iniciativas que muestran el compromiso ético y político con la ciudadanía, que nacen de la responsabilidad para establecer un diálogo intergeneracional, para fortalecer la dignidad humana y la justicia social, la libertad y la igualdad». En aquesta perspectiva, podríem dir que són accions dirigides a «romper con la indiferencia y con la negación de lo ocurrido»; que tenen la finalitat de «borrar la desmemoria y las opresiones de lo intencionalmente olvidado y apartado, para revelarse en espacios que despiertan la capacidad de pensar, de ver con perspicacia, de oír con respeto. Espacios educa-

7. Fons i documentació consultable a: www.puffinroom.org. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

8. Fons i documentació consultable a: <http://escolapau.uab.cat/dibuixos/cas/objec-tius.htm>. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

9. Fons i documentació consultable a: <http://www.bne.es/es/Catalogos/Biblioteca-Digital/ColeccionesBDH/>. [Darrera data de consulta: 7 de maig de 2012]

tivos que estimulan diálogos, preguntas y respuestas, concordancias y discordancias».¹⁰

Aquest pensament, com es pot constatar a partir de l'anàlisi de les iniciatives de la Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo,¹¹ també impregna les propostes de recuperació del patrimoni educatiu en el nostre entorn. Destaquem així, i com a mostra, les III Jornades sobre Museus Pedagògics i la Memòria Recuperada, celebrades al Museu Pedagògic d'Aragó l'any 2008, en què es va posar de manifest la necessitat d'actuar a favor de la memòria pedagògica, i això significa posicionar-se davant la selectivitat i els silencis que acaben imposant l'oblit en la història. Quelcom que vol dir, també, una manera de fer a contracorrent davant «la pedagogía del olvido» o «el olvido de la pedagogía» de la qual ens parlava Juan: «Que la escuela fuera el instrumento por el cual la República aspirara a consolidarse y que los profesores fueran considerados por los sublevados como los padres espirituales de “aquellos revolucionarios” explica el carácter ejemplarizante que las autoridades del régimen de Franco atribuyeron a la depuración del magisterio, un proceso implacable que llegó al exterminio físico de maestros, profesores, inspectores, libros y, sobre todo, de los sueños de libertad. [...] El miedo que es el germen del olvido, encendió durante aquellos terribles días las hogueras privadas, prendidas por la necesidad de autodestruir la identidad y la memoria.»¹²

Des del Museu Universitari Virtual de Pedagogia¹³ (MUVIP) hem assumit aquest compromís a través de diferents línies d'acció, entre elles la recerca historicopedagògica del llegat patrimonial a Catalunya. Així, per exemple, a través de la investigació «Documentación, interpretación y difusión del patrimonio educativo producido entre 1936-

10. CARRILLO, Isabel; COLLELLEDMONT, Eulàlia; MARTÍ, Jordi; TORRENTS, Jacint. *Los museos pedagógicos y la proyección cívica del patrimonio educativo*. Gijón: Trea, 2011, pàg. 157-158.

11. Poden consultar-se les bases i produccions d'aquesta associació a: <http://institucional.us.es/paginasephe/>. [Darrera data de consulta: 4 de maig de 2012].

12. JUAN, VÍCTOR M. «La memoria secuestrada». A: AA.VV. *Museos pedagógicos. La memoria recuperada*. Huesca: Museo Pedagógico de Aragón (2008), núm.7, pàg. 11-18.

13. Les bases, fons i exposicions poden consultar-se a: www.uvic.cat/muvip. [Darrera data de consulta: 4 de maig de 2012]

1939 en las escuelas de Barcelona. Los dibujos de la Infancia»¹⁴ ens aproximem a experiències educatives que mostren el moviment educatiu a Catalunya en els anys de la Guerra Civil. En concret, és del nostre interès estudiar i mostrar la vida dels grups escolars que es van crear durant la Segona República i van continuar la seva activitat i dinamisme durant la guerra.

Prenent com a eix el Grup Escolar Lluís Vives, que com altres grups escolars de la ciutat va ser promogut pel Patronat Escolar de Barcelona, podem exposar com, amb la voluntat política de donar resposta a les necessitats de creació d'escoles noves i unificades i amb la intenció de solucionar, almenys parcialment, el programa de precarietat, la iniciativa no es limitava a garantir una plaça escolar per a cada infant, sinó que volia assolir l'equitat educativa impulsora de la cohesió social, elements necessaris per a la construcció d'una societat democràtica. I així es pot veure com, amb la creació de grups escolars, el Patronat Escolar de Barcelona, dependent de l'Ajuntament, projectava la renovació pedagògica que havia de traduir-se en la creació d'escoles arrelades al territori, a la llengua i la cultura catalanes, però també obertes al món. Escoles que, en definitiva, havien de ser espais d'experiència i de vivència de valors.

La difusió dels fons de creació artística infantil del patrimoni educatiu del Grup Escolar Lluís Vives produïts entre 1936 i 1939 ens possibilita traçar una exposició sobre el dinamisme educatiu d'una època i un context. En la línia dels exemples mencionats anteriorment, conformar la memòria a través dels dibuixos infantils que formen part del fons de l'Institut Municipal d'Educació de Barcelona¹⁵ ens ha de permetre no limitar-nos a narrar la realitat escolar, atès que aquestes

14. Projecte finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació, Pla Nacional I+D+I amb referència EDU2010-20280. El projecte compta amb l'equip investigador format per Eulàlia Collelldemont, Isabel Carrillo, Josep Casanovas, Anna Gómez, Pilar Prat i Antoni Tort de la Universitat de Vic (GREUV) i com a col·laboradores, Núria Padrós i Anna Galceran.

15. Cal assenyalar aquí que el fons disposa de 3.129 dibuixos dels quals en el MUVIP s'ha museïtzat una mostra de 644, com vam indicar en el capítol COLLELLDEMONT, Eulàlia; PADRÓS, Núria. «Entre trazas y trazos». A: MOREU, Àngel; SALINAS, Héctor (ed.). *Iduna. Seminario de Pedagogía Estética*. Barcelona: Publicacions i Edicions, UB, 2011, pàg. 13-23.

creacions infantils són també explicacions del moment polític i de la vida social de la ciutadania en un context de guerra civil. Són la veu de nenes i nens que narren el seu present que avui és història. Les seves creacions artístiques trenquen silencis i escriuen una altra història, fet que en el present contribueix a reconèixer, en el marc dels drets humans, el dret de les persones víctimes a la veritat i el dret de tota la ciutadania a conèixer les històries en plural.

La memòria silenciada, la memòria selectiva, la memòria portada a l'oblit, necessita ser acció per descobrir les imatges educatives que conformen la realitat diversa de l'educació a Catalunya. És en aquest sentit que l'acció de memòria, de narrar el passat pedagògic des del present, no és neutral, ja que és acció de responsabilitat social i compromís ètic d'una societat que vol esdevenir plenament democràtica. És acció que desplega la tan necessària consciència històrica de la qual ens parla Zambrano: «...conciencia histórica es la característica del hombre de nuestros días. El hombre ha sido siempre un ser histórico. Mas hasta ahora, la historia la hacían solamente unos cuantos, y los demás sólo la padecían. Ahora, por diversas causas, la historia la hacemos entre todos; la sufrimos todos también y todos hemos venido a ser sus protagonistas. [...] Por medio de la conciencia histórica se prodrá ir logrando más lentamente lo que la esperanza pide y lo que la necesidad reclama. [...] Pasado y porvenir se unen en este enigma. No podría suceder de otro modo, dado que el hombre se encuentra siempre así: viniendo de un pasado hacia un porvenir. [...] Algo un tanto inédito, mas necesario; algo nuevo, mas que se desprende de todo lo habido. Historia verdadera, que sólo desde la conciencia –mediante la perplejidad y la confusión– puede nacer.»¹⁶

2. Principis polítics i ètics de la pedagogia catalana en el període 1936-1939

Amb un breu apunt del context del fons museïtzat, assenyalaríem el fet que, com bé s'ha analitzat des de diferents fons, la política educa-

16. ZAMBRANO, Maria. Persona y democracia. La historia sacrificial. Barcelona: Anthropos, 1988, pàg. 11-14.

tiva republicana en la realitat de Catalunya es desenvolupà pressionada pels desitjos i projeccions pedagògiques dels diferents grups que defensaven les idees progressistes de l'educació nova en contraposició a les idees de l'Església conservadora, dels grups polítics de dretes que s'anaven alternant en el govern de l'Estat i a les idees també progressistes dels moviments educatius racionalistes. En aquest context d'ambivalències socials s'observa com les propostes pedagògiques i la seva realitat pràctica estan influenciades, alhora, pels esdeveniments polítics. Diferents estudis històrics destaquen tres períodes diferenciats, en què és significativa per la seva idiosincràsia l'etapa de la Guerra Civil, període en el qual se centra la nostra investigació sobre el fons documental del Grup Escolar Lluís Vives.¹⁷

En el context polític català s'inicia una etapa d'entusiasme en les polítiques educatives que defensen una educació nova, popular i catalana. Es defineixen i s'impulsen els principis d'una pedagogia renovadora, democràtica i ciutadana, cívica i constructora de pau, solidària i justa. Una educació allunyada de desigualtats socials i edificadora d'una societat nova. Amb el Decret de 27 de juliol de 1936, la Generalitat de Catalunya crea el Comitè de l'Escola Nova Unificada (CENU), que tindrà com a funció organitzar el nou règim docent de l'escola unificada que haurà de substituir les escoles de tendències confessionals, d'acord amb els ideals declarats en el Decret: «La voluntat revolucionària del poble ha suprimit l'escola de tendència confessional. És l'hora d'una nova escola, inspirada en els principis racionalistes del treball i de la fraternitat humana. Cal estructurar aquesta escola nova unificada, que no solament substitueix el règim escolar que acaba d'enderrocar el poble, sinó que creï una vida escolar inspirada en el sentiment universal de solidaritat i d'acord amb totes les inquietuds de la societat humana i a base de la supressió de tota mena de privilegis.»¹⁸

El republicanisme pedagògic català, inspirat en les idees i experiències dels moviments de les escoles europees noves, busca camins

17. CARBONELL, Jaume; MONÉS, Jordi. *Escola única-unificada. Passat, present i perspectives*. Barcelona: Laia, 1978; NAVARRO, Ramon. *L'educació a Catalunya durant la Generalitat 1931-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1979.

18. Decret de 27 de juliol de 1936 sobre constitució del Comitè de l'Escola Nova Unificada. *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (29 de juliol de 1936).

semblants per a una educació pública i plural, social i activa, moral i laica, perquè l'escola, com a institució social i al mateix temps política, també havia de vetllar per la República i ser l'espai de projecció pràctica d'una pedagogia per a la democràcia i la llibertat. Els ideals ètics de les pedagogies europees noves són el marc referencial de les reformes profundes que es plantegen. Activitat, vitalitat, llibertat, individualitat, col·lectivitat, són, segons Luzuriaga (1964),¹⁹ algunes de les idees fonamentals que comparteixen els diferents moviments, que postulen una educació que té com a finalitat la formació de cada persona, de la seva identitat i de la seva autonomia moral, al mateix temps que es busca la formació social. És a dir, se cerca la formació d'una ciutadania conformadora d'una societat més justa i solidària. En aquest sentit, les escoles s'organitzen com a comunitats on es promouen experiències de vida moral, es potencia l'expressió de la llibertat i l'activitat de nenes i nens; s'estructuren els processos d'ensenyament-aprenentatge a partir de centres d'interès; es promou la reflexió, i es procura que l'espai físic i els materials permetin el desenvolupament de l'autonomia i el treball cooperatiu.²⁰

L'ideari d'aquestes escoles recollia tres principis que mostraven la seva identitat política, social i pedagògica. Concretament, ens referim al laïcisme, al bilingüisme i a la coeducació.

Així, per exemple, el laïcisme com a garantia per evitar les distincions i desigualtats per motius confessionals. Si bé a les escoles laiques ningú no podia ser obligat a assistir a classes de religió ni tampoc es podia obligar els docents a ensenyar religió, les famílies tenien el dret a aquest ensenyament per a les seves filles i els seus fills.

D'altra banda, tenim el bilingüisme reconegut en el Decret de 28 de setembre de 1936 sobre l'ús de la llengua materna en l'ensenyament, com a dret a fer ús de la llengua pròpia, que garantia l'ensenyament en la llengua de nenes i nens sempre que la matrícula ho permetés sense per això desterrar la segona llengua. Tal com s'expressa en l'article 2

19. LUZURIAGA, Lorenzo. *La educación nueva*. Buenos Aires: Losada, 1964.

20. CARRILLO, Isabel. «La educación nueva: imágenes de una pedagogía para la democracia y la libertad». A: COLLELLEDMONT, Eulàlia; VILANOU, Conrad. *Historia de la Educación en Valores*. Vol. 2. Bilbao: Desclée de Brower, 2001, pàg. 211-232.

del Decret, l'escola ha de ser el reflex de la comunitat, del carrer, on generalment les dues llengües oficials conviuen.²¹

Paral·lelament, l'obligatorietat de la coeducació va quedar recollida en l'esmentat Decret de 28 de setembre de 1936 sobre l'establiment de la coeducació a les escoles de Catalunya. El règim coeducatiu queda establert en l'article 1 del Decret per a tots els graus d'ensenyament. El significat que se li dona és bastant restrictiu, com queda reflectit en l'article 3: «La implantació del règim coeducacional no exclou, sinó a l'inrevés, accentua la necessitat de preveure totes les possibles diferenciacions metodològiques, de procediment i vocacionals en relació als sexes i, d'una manera especial, la necessitat de preveure l'educació femenina per a la seva específica funció de mare.»²²

L'ètica i una concepció política de l'educació, doncs, quedava clarament concretada en els decrets i els textos normatius que configuraven el nou sistema educatiu. Un sistema que havia d'instal·lar-se en un moment complex, fet que comportà que en les pràctiques educatives dels centres s'intercalessin accions afins a aquest nou model entrelaçades amb pràctiques que provenien de la tradició escolar anterior. No en va, i com havíem assenyalat en ocasió de l'estudi de la centralitat de l'alumnat en les pràctiques pedagògiques representades en el fons de dibuixos objecte d'estudi, el que s'observa en les manifestacions infantils és una «duplictat de missatges» que ens permet comprendre aquesta connivència complexa entre el model de ciutadania desitjat i el model de ciutadania heretat.²³

Una complexitat ètica i política que, al seu torn, s'incrementa quan els infants, de manera paral·lela a l'educació escolar, són receptors d'una educació transmesa a través de l'ambient.

21. Decret de 28 de setembre de 1936 sobre l'ús de la llengua materna en l'ensenyament. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (22 de setembre de 1936).

22. Decret de 28 de setembre de 1936 sobre l'establiment de la coeducació a les escoles de Catalunya. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (1 d'octubre de 1936)

23. GÓMEZ, Anna; COLLELDEMONT, Eulàlia. «El arte de enseñar: una práctica pedagógica compartida». A: CELADA, Pablo. *Arte y Oficio de Enseñar. Dos siglos de perspectiva histórica. XVI Coloquio Nacional de Historia de la Educación*. Burgos de Osma: Sociedad Española de Historia de la Educación; Universidad de Valladolid; Centro Internacional de la Cultura Escolar, 2011, pàg. 145-151.

3. El Grup Escolar Lluís Vives: les creacions artístiques infantils i les representacions dels valors

Els infants del Grup Escolar Lluís Vives representaren en les seves manifestacions gràfiques la complexitat ideològica i pedagògica que caracteritzava aquest moment social. Així, es pot observar com es van traduir els principis del republicanisme pedagògic català, que defensava una educació global en les seves dimensions política i ètica.²⁴ Quelcom que està expressat en les creacions de nenes i nens, on reflecteixen les seves vivències quotidianes en una escola laica, bilingüe i coeducativa que es projectava com un espai de formació moral i cívica oberta a la realitat en un context de conflicte i violència.

Davant la pregunta sobre com vivien i experimentaven els infants aquesta complexitat de l'àmbit ètic i polític, hem analitzat si els dibuixos descriuen les vivències dels valors humans de civisme, de solidaritat i de pau en les circumstàncies de la Guerra Civil que es vivien als carrers de la ciutat de Barcelona. Això és, si les creacions artístiques infantils mostren un ambient urbà de civisme democràtic que integra els valors de convivència i participació ciutadana.

L'opció d'analitzar les representacions gràfiques dels infants s'ha originat en el fet que s'ha considerat que obren vies a una altra manera de representar les vivències de la realitat, atès que les manifestacions

24. Les dimensions política i ètica de l'educació queden recollides en les conclusions aprovades en la *Conversa sobre l'educació moral i cívica de la República* de l'Escola d'Estiu de 1933, en què es delimiten les orientacions teòriques, metodològiques i temàtiques de l'educació moral i cívica a les escoles de Catalunya d'acord amb el que estableixen els textos legals en curs: article 48 de la Constitució de la República Espanyola de 1931, en el qual s'afirma que l'educació ha de ser laica i s'ha d'inspirar en els ideals de solidaritat humana; article 11 de l'Estatut Interior de Catalunya, en el qual s'indica que l'ensenyament serà laic i s'haurà d'inspirar en els ideals del treball, la llibertat i la justícia social i la solidaritat humana. El text de conclusions també estableix la necessitat que les escoles ofereixin un «ambiente social y humano, rico en sugerencias éticas, suave y severo, culto y distinguido». S'afirma que únicament pot assegurar a la infància «una plenitud orgánica y un ambiente libre de prejuicios una organización social basada en principios de equidad.» Per últim, es diu que «una característica indispensable de toda lección moral es el realismo estricto. La lección moral o cívica ha de ser en todo momento vivida». Escola d'Estiu del 1933: text definitiu de les conclusions aprovades en la conversa pedagògica sobre l'educació moral i cívica de la República. *El Magisteri Català* (21 i 28 de setembre de 1933).

gràfiques ens aporten informacions que l'escriptura pot no expressar per la seva condició de formalitat, com indiquen Pignot i Guyvarc'h en els seus treballs sobre els dibuixos infantils durant la Primera Guerra Mundial en el context francès.²⁵ Les representacions explícites de la vida quotidiana al carrer d'una ciutat immersa en un entorn de guerra és, en conseqüència, el que centra la nostra atenció, atès el debat pedagògic que en el mateix moment històric suscita la guerra que es vivia.

Com que aquesta col·lecció està composta de dibuixos realitzats al si de l'escola i exposats a la mateixa escola, considerem important recordar el debat de com s'havia de tractar la guerra a les institucions escolars. Les posicions ideològiques respecte com abordar la guerra i com promoure la consciència i les accions envers la pau eren diferents. Majoritàriament, per als sectors anarquistes calia eludir el tema a les escoles amb l'argument de protegir la infància i, per tant, era del tot necessari evitar que la realitat entrés a les aules. I per als sectors defensors del socialisme, la guerra havia de ser-hi totalment present, ja que es considerava que era un fet quotidià que la infància també vivia i, per tant, s'havia d'explicar a les escoles. Com a conseqüència d'aquesta doble posició, la realitat i les experiències escolars mostraven opcions diverses, encara que la Generalitat de Catalunya s'havia pronunciat en l'Ordre circular de 22 de desembre de 1936 sobre l'explicació als infants del significat de la guerra, en la qual s'establien algunes directrius respecte a la Setmana de la Infància: «Tots els mestres de les escoles de Catalunya, en els dies que resten de l'any que som, explicaran a llurs alumnes els deures de solidaritat humana que ens porten a rebre i atendre els refugiats d'altres terres d'Espanya a la nostra pàtria; la significació de la guerra civil, que els facciosos han promogut sacrificant dones i infants; el sentit del nostre moviment social com un esforç per a una organització col·lectiva més justa, en la qual tots els infants puguin rebre instrucció i tinguin la salut i la joia de viure amb fe en el pervindre de la nostra Catalunya. Aquestes converses allunyaràn tota idea partidista i totes les imatges i al·lusions que puguin desvetllar en

25. PIGNOT, Manon. *La guerre des crayons. Quand les enfants d'une école de Montmartre dessinent la première guerre mondiale*. París: Parigramme, 2004; GUYVARC'H, Didier. *Moi. Marie Rocher. Écolier en guerre. Dessins d'enfants - 1914/1919*. Rennes: Apogée, 1993.

la imaginació dels infants el deler de la guerra i els instints de la venjança, puix la victòria ha d'ésser obra de la fe en el nostre destí i del sentiment del deure i no el triomf de l'esperit de revenja.»²⁶

Aquesta Ordre és un exemple que permet pensar en la posició de la mateixa Generalitat de Catalunya respecte a la formació política i ètica de la infància, una formació que no podia ser neutral davant la Guerra Civil; que havia de ser constructora de valors de solidaritat i de col·lectivitat, de justícia i de no-violència.

La documentació que tenim a l'abast del Grup Escolar Lluís Vives no ens parla d'una opció o altra, però els dibuixos infantils, en concret les sèries que fan referència explícita a la guerra, expressen situacions com bombardejors, escenes de batalla o refugis.²⁷ En aquest sentit, es pot afirmar que els infants no eren aliens a l'ambient i a les condicions de l'entorn.

3.1. Accedir a la memòria de la vida quotidiana

A fi de comprendre quin efecte tenia aquest context en la construcció ètica de l'infant hem seleccionat les imatges que representen la vida en l'espai públic. Hem considerat que eren sèries de la vida en l'espai públic aquelles que possibilitaven esbrinar quina era la percepció que els infants tenien dels valors viscuts i projectats per la ciutadania. Paisatges urbans com els carrers, els transports o els oficis desenvolupats al carrer –com ara el de les castanyeres o de l'escombraire– són entesos aquí, doncs, com una coreografia de les accions ciutadanes representades pels nens i les nenes.

De manera que cal assenyalar que, tot i que és cert que també s'observa l'expressió ètica en la vida domèstica o en la vida escolar, hem valorat el fet que la visió del carrer de l'infant ens permetia observar com certs valors s'havien normalitzat o deconstruït en l'entorn de guerra, sempre segons la representació de l'infant. Visió que, en conse-

26. Ordre circular de 22 de desembre de 1936 sobre l'explicació als infants del significat de la guerra. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (23 de desembre de 1936).

27. En concret ens referim a les sèries: Escenes de guerra (identificadors: 59-64); Les cues (id.: 65-75); Avions i situacions de guerra (id.: 76-89) i Refugiats, refugis (id.: 127-139).

qüència, ens pot portar a comprendre «l'altra educació», això és, l'educació que complementa, contrasta o contradia l'educació defensada des de les institucions d'educació formal i des de la pedagogia.

En conseqüència, les sèries²⁸ seleccionades han estat:

- *Sobre paisatge urbà*: les cues; la pluja; la premsa; refugiats, refugis; cases; la Fira del Llibre; la sortida de l'escola
- *Sobre transports*: el tren; tramvies; el metro; els carros
- *Sobre oficis desenvolupats a la via pública*: botigues, mercats; les castanyeres; l'home de la regalèssia; l'escombriaire; l'home del pirulí

3.2. Processos d'anàlisi

Amb aquesta finalitat hem dut a terme una investigació històrica que parteix d'una metodologia d'anàlisi serial per a la col·lecció.²⁹ I, concretament, per a l'anàlisi serial s'ha optat per identificar i categoritzar les tendències que prenen més relleu en les representacions i, en conseqüència, observar quines continuïtats i representativitats es podien extreure del fons. Per aquest motiu s'ha establert un primer protocol d'anàlisi que recollia els elements que ens permetien aproximar-nos a la seqüència i al detall i que, en concret, constava de les categories següents: aspectes formals del dibuix, aspectes psicològics, aspectes militars i socials, aspectes pedagògics, aspectes ètics i polítics. Això va donar lloc al buidatge dels camps següents:

28. Cal assenyalar aquí que, si bé s'han mantingut els noms de les sèries establerts per l'IMEB, la selecció s'ha fet en funció de l'anàlisi dels elements que els dibuixos representaven. Com a paràmetres –no dicotòmics– per a l'estudi de tot el fons, els elements eren: «Escuela; Juegos y Deportes; Familia; Transportes; Calle; Oficinos; Vivienda; Guerra; Elementos Político-Ideológicos».

29. Cal destacar que la decisió d'iniciar l'estudi amb l'establiment d'una gramàtica de continguts categoritzats es prengué en el marc dels seminaris de recerca del 8-03-2011: «La exploración de metodologías a partir del análisis de imágenes» i del 22-11-2011: «Conversando con Burke». Les decisions metodològiques es presentaren en el XVI Col·loqui Nacional Història de l'Educació «Arte y Oficio de Enseñar. Dos siglos de perspectiva histórica» celebrat a Burgos de Osma el 2011, en el qual es destacava la necessitat d'analitzar el fons des d'una perspectiva gramatical, interpretar-lo des d'una perspectiva fenomenològica i hermenèutica i comprendre'l des d'una perspectiva historicopolítica i des de la història del subjecte-objecte (GÓMEZ, Anna; COLLELDEMONT, Eulàlia. «El arte de enseñar: una práctica pedagógica compartida», *op. cit.*).

Aspectos formales

Identificación: Número de identificación, serie, edad, sexo, grado número-nombre; Ubicación, realismo, detalles (adecuación, usualidad, excesividad, calidad), proporciones, sombreado (técnico, adecuación), trazo, movimiento (figura humana, objetos), transparencias, color, completitud escena, perspectiva, número de personas (niños, niñas, adultos, adultas, ancianos, ancianas), orientación espacial de las figuras humanas (niños, niñas, adultos, adultas, ancianos, ancianas), expresiones faciales, actividades

Aspectos militares y sociales

Escenas de batallas (terrestres, aéreas, marítimas), ataques (bombardeos personas, bombardeos edificios), ejército, soldados y material bélico (desfiles, soldados de permiso, refugios anti-aéreos, fortificaciones, armas, fábricas y talleres de material bélico), alimentación y provisiones (colas, mercados y tiendas, alternativas para conseguir alimentos, conflictos por las provisiones), revolución e ideología (siglas políticas, grafitos, carteles, banderas, presencia de milicianos y milicianas, colectivización)

Dimensión pedagógica

Política educativa: laicismo, coeducación (agrupaciones, modelo de género, coeducación), bilingüismo, igualdad (política, socioeconómica), modelo político (democracia participativa, democracia deliberativa, censura, prohibición, autoritarismo, transgresión normas democráticas, transgresión al orden y a la autoridad), civismo (convivencia, acción incívica), solidaridad (ayuda y colaboración), violencia, paz (acciones por la paz); Espacios pedagógicos: dimensión espacial (del aula, de los patios y espacios exteriores, del espacio del alumnado), ubicación figura docente, presencia de elementos de delimitación de los espacios educativos, iluminación, dimensión temporal (elementos de control del tiempo, secuencia temporal de la actividad), materiales (material y equipamiento escolar, tipología material y equipamiento escolar, mobiliario escolar); Sujetos de la educación: sujetos (agrupaciones, interrelaciones entre alumnado, interrelaciones entre alumnado y docentes, aparición de adultos y adultas no docentes en la escuela); Metodologías: métodos; Asignaturas: lengua (gramática, lectura), matemáticas (cálculo, geometría), educación artística (plástica, música), educación física (gimnasia, educación para la salud-alimentación, higiene), ciencias (horticultura, sociales, naturales), otras; Educación a través del ambiente - comunidad educativa: elementos religiosos, políticos, artísticos, detalles ornamentales, geografía, decorativos; Relación dentro-fuera de la escuela: prácticas de formación militar, prácticas de formación cívico-social, material documental (prensa, carteles, radio..), espectáculos, atención médica, excursiones³⁰

De manera que, esquemàticament, per a les qüestions ètica i política s'ha procedit a l'anàlisi de les categories vehiculades a través dels aspectes referents a la dimensió política de l'educació i a les categories d'alimentació i provisions i revolució i ideologia. Quelcom que s'ha efectuat amb les categories següents:

30. Document intern de recerca. Aplicació fons IMEB anàlisi serial de fons gràfics infantils.

Taula. Categories eticopolítiques

dimensió	àmbit	categorías concretas	
Identificación			
		Serie	
		Fecha	
		Edad	
		Sexo	
		Grado número	
		Grado nombre	
Dimensión axiológica			
Dimensión axiológica	Modelo político	Democracia participativa	
		Democracia deliberativa	
		Censura	
		Prohibición	
		Autoritarismo	
		Democracia transgresión normas democráticas	
			Actitudes transgresivas al orden y a la autoridad
	Civismo	Acción cívica	
		Acción incívica	
	Solidaridad	Solidaridad (ayuda y colaboración)	
Violencia	Violencia (actos violentos hacia personas o el entorno)		
Paz	Paz (acciones por la paz)		
Comentarios	Comentarios a la dimensión axiológica		
Aspectos militares y sociales			
	Alimentación y provisiones	Colas	
		Mercados y tiendas	
		Alternativas para conseguir alimentos (trenes, huertos)	
		Conflictos por las provisiones	
		Otros	
	Revolución e ideología	Siglas político-sindicales	
		Cuáles	
		Grafito	
		Cuáles	
		Cartel	
		Cuáles	
		Banderas	
		Cuáles	
		Presencia de milicianos/milicianas	
		Colectivización	
	Otros		
	Comentarios	Comentarios a los aspectos militares y sociales	

3.3. Gramàtica de vida urbana

La importància de poder comprendre la vivència dels infants de les experiències ètiques i polítiques que, probablement, són extensibles a altres realitats en conflicte, ens porta a concloure que donar valor al pa-

trimoni educatiu dels grups escolars, en concret el Grup Escolar Lluís Vives, a les veus infantils, a la seva manera de pensar i sentir expressats en dibuixos, és donar valor a la necessitat de recuperar la memòria històrica silenciada.

De la gramàtica eixida dels índexs identificats el que podem extreure és que en les representacions dels infants del Grup Escolar Lluís Vives s'observa com nenes i nens eren receptius a l'ambient políticament complex del moment. S'hi expressa que havien normalitzat el conflicte com a context de vida, si bé les representacions d'escenes bucòliques –quasi, podríem dir, descontextualitzades– alternen amb les representacions d'escenes on apareix la violència explícita o indicis de la seva presència. Les anàlisis ens donen també resultats més concrets d'aquestes expressions:

- Si bé algunes vegades potser no acabaven de comprendre les diferents opcions polítiques, sí que manifestaven un coneixement de les fraccions existents, i mostraven com la CNT-FAI havien gaudit d'una implantació majoritària al carrer.
- No s'observen ni missatges ni accions de censura o prohibició, tot i que alguns cartells i grafitis són clarament bel·ligerants, ja sigui en defensa d'una opció política, ja sigui com a rebuig, per exemple, del nazisme.
- S'observa un ambient polititzat amb demandes contínues a la participació en el conflicte i en defensa de la República. Quelcom que s'expressa tant des del fet d'estar informat com del fet de mobilitzar-se pel conflicte o en la presència contínua de les fraccions de la guerra. També es mostra una preocupació per l'accés a la cultura i a la informació de tothom.
- No s'observen expressions de democràcia, tot i que una vegada apareix el rètol «calle de la libertad». Sí que s'observen diferències socials molt marcades i amb la descripció d'una societat poc equitativa. Per exemple, amb la presència d'infants treballadors al carrer en condicions de precarietat.
- No s'observen ni missatges ni accions d'autoritarisme, tot i que la figura de control social, mitjançant els «milicians soldats», és omnipresent, especialment en els entorns de la infantesa o als llocs d'aprovisionament. En general descriuen les conseqüències ètiques de viure en una situació de carestia de la manera següent: eren amatents a la importància de l'ordre imposat per les milícies

- com a mesura de control de la violència derivada de la carestia i del conflicte.
- Es reflecteixen diferents accions cíviqües, algunes vinculades a la voluntat de mantenir un ordre formal (per exemple: respectar la cua) i altres que reflecteixen un comportament convivencial de la ciutadania (per exemple: gestos de salutacions amables i converses...).
 - Algunes accions de transgressió ho són respecte a l'ordre i són protagonitzades pels infants. Tot i això, encara que no és freqüent, apareixen accions incíviqües vinculades a la violència entre la població adulta. En general, la violència apareix en formes explícites i amb indicis. En alguns moments, només es copsa en algun detall del dibuix, però la seva significació és molt explicativa.
 - La solidaritat és present poques vegades i sempre en escenes de situació límit derivades de la guerra o vinculades a la pobresa. I la pau només apareix una vegada en el nom d'un carrer.
 - Hem de dir que, excepte en determinats dibuixos, la guerra es reflecteix de manera implícita i expressant més les conseqüències que no el fet en si mateix. Per exemple, sorprèn la poca freqüència d'avions en els dibuixos dels infants més grans (no pas en els petits) o els atacs a la ciutat mitjançant les bombes. Sí que s'observen les conseqüències de la guerra, especialment amb la presentació de la precarietat i falta d'aprovisionament d'aliments i carbó (per exemple, les referències al pa són contínues). També s'observa la carència de serveis, especialment pel que fa al transport públic.

Com podem observar, doncs, aquesta gramàtica de la vida urbana mostra com el recurs del dibuix ha estat i és utilitzat com a recurs pedagògic, lúdic i també terapèutic, per reconstruir els esdeveniments i experiències viscuts en situacions de violència com les guerres. Constitueix un instrument de gran valor introspectiu i d'expressió emocional que al mateix temps es projecta com a reportatge gràfic d'una època, de les situacions i fets viscuts. A través dels dibuixos infantils podem fer un viatge al passat, un recorregut de trobada amb la vida, amb el dolor i l'esperança projectades.